

Svijest o ljudskim pravima

VLADIMIR VUJČIĆ*

Sažetak

Razvoj svijesti o ljudskim pravima važan je dio procesa demokratizacije – razvoja građanske participacije, civilnog društva, samozaštite, samorazvoja i samoostvarivanja ljudi. Svijest o pravima treba shvatiti kao svijest o ‘pravima na mogućnost’ osobnog djelovanja, a ne samo kao pravo na djelovanje ‘bez ograničenja’. Ljudska prava treba shvatiti kao ovlasti za mogućnosti ostvarivanja slobode za nešto, a ne samo slobode od nečega. Zato svijest o pravima postaje sve više dio građanske i demokratske političke kulture ljudi. Istraživanja u svijetu pokazala su kako svijest o ljudskim pravima povećava potencijal za procese demokratizacije u svakoj zemlji. Ona su pokazala kako razvoj ove svijesti nije toliko ovisan o socijalnoj demografiji (klasi, spolu, obrazovanju, dobi), makar postoje neke međunacionalne razlike, koliko o političkoj kulturi ljudi – potpori demokraciji i njezinim vrijednostima, te o lijevim političkim tendencijama. To je potvrđeno i u našem istraživanju hrvatskih studenata. Istraživanja, također, pokazuju kako je prosječni broj podržavanih prava u mnogim zemljama relativno visok, ali da postoje i značajne razlike s obzirom na određena prava.

Koliko nam je poznato, J. L. Gibson i R. M. Duch (1993.) prvi su svijest o ljudskim pravima (ili građansku potporu ljudskim pravima) osmišljeno uveli u političku znanost kao dio političke kulture demokracije. To su gradili na tezi u sklopu svoga političko-kulturalnog pristupa demokraciji – kako je demokracija mnogo više od političkih struktura i institucija sustava. Ona mora počivati i na određenom sustavu vjerovanja samih građana, tj. sustavu vrijednosti i vrijednosnih orijentacija koje ne samo da “vode” ponašanje građana već i osiguravaju legitimaciju sustavu, njegovu stabilnost, promjenu i tsl. U okviru toga, naravno, ni ljudska prava ne mogu se više zaobilaziti kao dio političke kulture ljudi općenito. Navedeni autori naglašavaju da je jedna od “najvažnijih, ali zapostavljenih dimenzija demokratske političke kulture upravo svijest građana o ljudskim pravima”.¹

Ljudska prava određuju se, dakle, kao sadržajni dio demokratske političke kulture ljudi. Ovdje se, prema tome, postavlja pitanje odnosa između ljudskih prava i političke

* *Vladimir Vujić*, redoviti profesor Fakulteta političkih znanosti u Zagrebu na predmetima Opća pedagogija, Didaktika i Metodika političkog obrazovanja.

¹ Gibson, J. L., Duch, R. M., Support for Rights in Western Europe and the Soviet Union: An Analysis of the Beliefs of Mass Publics, u F. D. Weil (ur.), *Research on Democracy and Society*, JAI Press Inc., Vol. 1, 1993., str. 242.

kulture općenito i posebno demokratske političke kulture. Ona kao takva postaju “objekt” političke kulture građana, ali i kao komponenta njihovih uvjerenja i ukupnoga vrijednosnog sustava. Univerzalnost, egalitarnost i obvezatnost ljudskih prava koja “daju” i “štite” važne slobode, identitete, šanse, ovlasti, koristi, usluge itd., čini ih sastavnicom političke kulture demokracije. I sam način egzistencije ljudskih prava govori o tome da su ona prije svega dio političke kulture ljudi. Prema J. W. Nickelu (1987.), ljudska prava postoje na više načina: 1. kao legalno ozakonjena prava, 2. kao sastavni dio moralnog sustava (moralnih normi), 3. kao obrazložena (opravdana) moralnost, i 4. kao minimalni standardi dobrog života o kojima brinu vlasti i pojedinci sami. Iz ovakve egzistencije ljudskih prava očito je da se u procesu primjene ljudskih prava upotrebljavaju dvije strategije: socijalne i legalne². Socijalne strategije temelje se na uvjerenju (moralnom i političkom) ljudi, a legalne na pozitivnom zakonodavstvu države. Njegova teza o budućnosti ljudskih prava u smislu njihova prihvaćanja kao standarda za osiguravanje “minimalno dobrog života” svim ljudima i kao racionalnih “standarda” za kritiku socijalnih i političkih institucija³, kako bi se stalno unapređivala mogućnost “minimalno dobrog života” svih, kao i teza o načinu njihove egzistencije, te kriterijima za rješavanje društvenih konflikata i tsl., pokazuje kako su ljudska prava nužno dio političke kulture građana.

Nas, međutim, ovdje ne zanima ukupna teorija ljudskih prava (njihov povijesni razvoj, način egzistencije, odnos kolektivnih i individualnih prava, struktura, mehanizmi zaštite i ostvarivanja, itd.), koliko nas zanima pitanje građanske svijesti o pravima ili potpore takvim pravima.

1. Svijest o ljudskim pravima

Svijest o ljudskim pravima može se definirati na različite načine. Može se definirati kao znanje o pravima (o njihovoj povijesti, vrstama, itd.), ali i kao vjerovanje o njihovoj potrebi, načim ljudski život, nužnosti. Ukoliko ljudi masovno nisu uvjereni da svatko ima pravo na slobodu savjesti, vjeroispovijesti, na slobodu govora i mišljenja, na slobodu udruživanja i djelovanja itd., teško je i najsvjesnijim vladama efikasno, razborito i stabilno vladati u pojedinim zemljama. Zato je vrlo važno koliko su ljudska prava postala dio političke kulture građana, tj. koliko su oni spremni podržavati ta prava, a ne samo formalno više ili manje o njima nešto znati.

Svijest o ljudskim pravima može se definirati različito. Smatramo, naime, da svijest o ljudskim pravima odražava povijesne etape njihova razvoja i ukupni društveni kontekst u kojem ljudi žive. U povijesnom smislu ljudi su najvjerojatnije ostvarena prava doživljavali kao izvjesna ograničavanja državne vlasti u odnosu prema njihovim pravima na život, vlasništvo, itd. Tako se, na primjer, u Magna Carta iz 1215. u Engleskoj kaže da kralj mora tražiti mišljenje i pristanak plemića u svim važnim stvarima države, uključujući i povećavanje poreza⁴. Tako se zapravo ograničava kraljeva vlast

² Nickel, J. W., *Making Sense of Human Rights*, University of California Press, 1987, str. 54-55.

³ Nickel, J. W., 1987., op. cit., str. 177.

⁴ Vidjeti o tome u *What is Democracy*, United States Information Agency, October, 1991., str. 12.

(samovolja), ali se i “podanici” na taj način transformiraju u izvjesnoj mjeri u subjekte politike i vlastite životne sudbine. Čini nam se da su upravo J. Gibson i R. Duch svijest o pravima (*rights consciousness*) pokušali odrediti baš u smislu svijesti građana da oni imaju prava u raznim područjima života koja ne bi trebalo kršiti. Radi se o tome kako bi građani trebali biti tretirani od socijalnih i političkih institucija. Demokracije kao sustavi ograničene vlasti, te vlasti temeljenoj na vladavini prava, cvjetaju i razvijaju se kad prava postanu važan dio masovne svijesti⁵.

Kao što se svijest o pravima razvijala u smislu koncepcije “negativne slobode”, tj. slobode ili djelovanja bez ograničenja, a ne “pozitivne slobode” (slobode za nešto), tako su se postupno prava ljudi kao pojedinaca sve više širila u sadržajnom smislu. Na primjer, od zahtjeva za ograničavanjem “nameta”, do slobode vjeroispovijesti, slobode govora i udruživanja, političkih prava žena, jednakosti pred zakonom, prava nacionalnih manjina i manjina općenito, do raznih socijalnih, kulturoloških, ekoloških prava bio je dug i veoma težak put. Dakle, paralelno sa zahtjevima za ograničavanjem vlasti (samovolje) širila se osnova i šansa za demokraciju (reprezentativnu vlast), ali su se širila i područja prava (građanska, politička, socijalna, kulturološka, ekonomska, ekološka). Širenjem prava u smislu ograničavanja vlasti kralja (monarha), aristokracije itd., širio se i okvir za reprezentativnu i participativnu demokraciju, a to je dalje širilo okvir za ukupnu građansku participaciju – za pojavu civilnog društva. Dakle, proces “ograničavanja vlasti” izgleda da je širio osnove za pretvaranje podanika u građane, a građane je opremao sve širim pravima. Građanin tako postaje subjekt u političkom i socijalnom smislu. U političkom smislu on postaje participant procesa konstituiranja vlasti i odlučivanja, a u socijalnom smislu on zahtijeva razne zaštite i šanse koje će mu omogućiti samoostvarenje svoje ličnosti. Prema tome, svijest o pravima danas ne bi mogla biti više samo svijest o “ograničenjima države” u odnosu prema slobodi građana nego i svijest o slobodama kao opunomoćenim mogućnostima za samoostvarivanje ličnosti svakog pojedinca u različitim područjima življenja i ljudskog djelovanja.

Svijest o ljudskim pravima, prema svemu sudeći, utječe na procese i način vladanja u društvu. Ona potiče procese demokratizacije demokracije. Gibson i Duch smatraju da svijest o pravima doprinosi demokraciji zato što ona rezultira u sve veće zahtjeve građana za unapređivanjem i zaštitom individualnih i kolektivnih socijalnih, političkih i ekonomskih prava. Oni smatraju da je demokracija ugrožena ukoliko građani nekritički, submisivno, prihvaćaju autoritete vlasti. Smatraju da je jedan od najvažnijih odnosa između građana i države u opsegu i razini prava koje građani traže za sebe. Visoki nivoi svijesti o pravima “ograničavaju institucije u demokracijama”, ali i definiraju građane “kao aktivne participante u vlasti, a ne kao pasivne recipiente vlasti”⁶. Zato je razvoj svijesti o pravima u građana važan dio procesa demokratizacije demokracije.

Svijest o pravima, prema tome, znači svijest o slobodi djelovanja bez ograničenja državne vlasti (sloboda govora, savjesti i vjeroispovijesti itd.), ali i svijest o pravima na nešto (pravo na obrazovanje, na socijalnu zaštitu itd.), te svijest o pravu na mogućnost osobnog djelovanja radi ostvarivanja sebe kao subjekta, a ne podanika, u društvu. Ova

⁵ Gibson, J. L., Duch, R. M., 1993., op. cit. str. 242.

⁶ Gibson, J. L., Duch, R. M., 1993., op. cit., str. 244.

svijest o “pravu na mogućnost” osobnog djelovanja složena je pojava – ona se sastoji od osiguranih uvjeta za djelovanje, ali i od razvijenih kapaciteta ljudi (sposobnosti) za djelovanje. Autonomija nije nešto što postoji kao takvo, jer kako reče P. Freire, nitko nije najprije autonoman pa da tek zatim odlučuje. Autonomija je po njemu uvijek rezultat procesa uključivanja u razne i bezbrojne odluke⁷. Ona je proces postajanja ljudskog bića i ujedno proces ostvarivanja slobode u društvenom i povijesnom kontekstu koji ne treba shvatiti deterministički, već probabilistički. Drugim riječima, čovjek nije determiniran, nego uvjetovan. Zato ni njegova sloboda nije bez limita. Sloboda bez limita je nemoguća kao sloboda. Kada bi mogla biti bez limita, ona bi stavila čovjeka izvan sfere ljudskog djelovanja, intervencije ili borbe. Neograničenost slobode je negacija ljudskog uvjeta čovjekove nedovršenosti i nesavršenosti.

Sve ovo je bilo potrebno reći kako bi se naglasila složena svijest o ljudskim pravima. Ona se ne mogu shvatiti samo u smislu “imati nešto”, nego i u smislu “biti nešto”. Upravo zato nam se čini da je i sama egzistencija ljudskih prava (u smislu pravnih normi, moralnih normi, obrazložene moralnosti, itd.) ujedno i pravo i omogućenost na nešto i za nešto. Ona su kao takva ne samo slobode od ograničenja, već su i “projekti minimalno dobrog života” ili “projekti boljeg života”, ali i “projekti samoostvarenja osobe”. Radi se naprosto o tome da se ljudska prava mogu shvaćati kao ovlasti na djelovanje bez ograničenja, ali i kao ovlasti na mogućnosti ostvarivanja slobode. Kada se ne bi ovako shvaćala ljudska prava, onda bi se mogla shvatiti samo kao prava na “imati nešto”, a ne i “biti nešto”, kao prava na posjedovanje nečega, a ne i kao prava na ostvarivanje sebe. Ukoliko pojedinci i države shvaćaju ljudska prava primarno u smislu “zaštite” ili “jamstava” oni onda uglavnom razvijaju koncept građana kao “ovisnika” o nekome, a ne u smislu građana kao “poduzetnika” za nešto. Međutim, kako god se ljudska prava shvaćala, ostaje teza da je visokorazvijena svijest ljudi o njima, tj. o njihovoj potrebi, bitan uvjet za njihovo cjelovito ili cjelovitije ostvarivanje u svakoj pojedinoj zemlji. U ovome radu i njihovo empirijsko mjerenje bit će prilagođeno ovoj tezi.

Ova analiza svijesti o ljudskim pravima bila je potrebna kako bi se pokazalo da je svijest o njima moguće i različito mjeriti. Mi smo u literaturi ustanovili dvije mogućnosti: jednu koju su razradili Gibson i Duch, te drugu koju su razradili (makar ne kao primarni zadatak) R. I. Hoffferbert i H.-Dieter Klingemann (1999.). Zato slijedi analiza mogućnosti mjerenja svijesti o ljudskim pravima.

2. Mjerenje svijesti o ljudskim pravima

Pokušaji mjerenja svijesti o ljudskim pravima (ili potpore ljudskim pravima) novijeg su datuma, tako da tu još nema dovoljno iskustava i akumulacije mjernih instrumentarija. Problem mjerenja ljudskih prava sigurno je povezan ne samo s konceptom tih prava nego i s načinom klasifikacije ili s razradom taksonomije samih prava. Bez razrađene taksonomije (kategorizacije) teško je razraditi mjerni instrumentarij i provoditi istraživanje svjesnosti i potpore ovim pravima.

⁷ Freire, P., *Pedagogy of Freedom – Ethics, Democracy, and Civic Courage*, Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 1998., str. 98.

No, unatoč navedenom problemu, neki su znanstvenici pokušali razraditi mjerni instrumentarij za ispitivanje svjesnosti ljudskih prava. Svjesni da nemaju uzora za razradu mjernih instrumentarija, Gibson i Duch su pošli od teze da je “svijest o pravima” stav građana da oni imaju pravo na jamstva svojih prava u širokim područjima socijalnog i političkog života. U skladu s takvom definicijom svijesti o pravima oni su se odlučili da ovaj koncept mjere kao opću svijest da prava trebaju biti zaštićena, tj. kao sklonost obrani prava. Tako su oni u upitniku pitali ispitanike misle li oni da bi dvanaest specifičnih prava trebalo “uvijek” poštivati, ili da to “ovisi o situaciji”. Na taj su način ispitivali stavove prema sljedećim pravima: slobodi govora, osobnoj sigurnosti, slobodi udruživanja, kulturnoj autonomiji, slobodi savjesti, jednakosti pred zakonom, pravu na azil, pravu na rad, pravu na vlasništvo, pravu na obrazovanje, slobodi informiranja, pravu na privatnost. Jesu li to najvažnija ljudska prava i pokrivaju li ova prava sve konstituirane (legitimne) vrste ljudskih prava, otvoreno je pitanje. No, to pitanje možda i nije toliko bitno za pokušaje mjerenja ljudskih prava, ali je svakako teorijski i metodološki značajno.

Smatramo, naime, da bi cjelovito mjerenje ljudskih prava zahtijevalo razradenu taksonomiju ovih prava. Takva bi taksonomija morala obuhvatiti barem tri skupine takvih prava: 1. civilne slobode i politička prava, 2. socijalna i ekonomska prava i 3. kulturološka i ekološka prava. *Civilne slobode i politička prava* morali bi obuhvatiti sljedeće skupine posebnih prava: pravo na život, slobodu i sigurnost osobe; pravo na slobodu od diskriminacije; slobodu religije i vjeroispovijesti; slobodu mišljenja i izražavanja; slobodu medija i informiranja; slobodu okupljanja i udruživanja; slobodu od torture i oštih kazni; jednakost pred zakonom; slobodu od arbitrarnih uhićenja; pravo na sudski postupak; pravo na privatnost; slobodu kretanja; pravo na samoodređenje; pravo na azil itd. *Socijalna i ekonomska prava* obuhvaćaju barem sljedeća prava: pravo na brak i obitelj; sloboda od prisilnog braka; pravo na obrazovanje; pravo na rad i zaposlenje; pravo na poduzetništvo; pravo na vlasništvo; pravo na socijalnu pomoć i zaštitu; nacionalnu i internacionalnu solidarnost, itd. *Kulturološka i ekološka prava* obuhvaćaju prava nacionalnih manjina; pravo na kulturnu autonomiju; pravo na zdravu okolinu, zdravu prehranu, itd. Ovo svakako nije potpuna taksonomija, ali ona upozorava na nužnost njezine razrade, kako bi se mogli mjeriti stavovi građana prema bitnim pravima i kako bi se obuhvatila sva važnija prava iz sve tri navedene skupine tih prava.

Jedan drugi pokušaj učinili su R. I. Hofferbert i H.-Dieter Klingemann (1999.)⁸. Oni nisu mjerili svijest o pravima kao takvima, već što građani misle koliko se u njihovoj zemlji respektiraju ljudska prava u cjelini. Tako su oni, naime, htjeli vidjeti kako građani percipiraju odnos vlasti prema individualnim ljudskim pravima, tj. koliko po mišljenju građana vlasti u njihovoj zemlji poštuju i štite individualna ljudska prava. Ova mjera svakako sadrži i aspekt svijesti o ljudskim pravima, ali prije svega odnos vlasti prema pravima građana. Ovom se mjerom, dakle, procjenjuje razina zaštite i poštivanja ljudskih prava u nekoj zemlji, a ne sam odnos građana prema ljudskim pravima u cjelini

⁸ Hofferbert, R. I., Klingemann, H.-D., Remembering the bad old days: Human rights, economic conditions, and democratic performance in transitional regimes, *European Journal of Political Research*, Vol.36, 1999.

i posebno prema pojedinim pravima. Odmah recimo kako je njihovo istraživanje pokazalo da su procjene ljudskih prava u tranzicijskim zemljama (pa tako i Hrvatskoj) imale veći značaj za ocjenu zadovoljstva s demokracijom nego ocjene o osobnom ekonomskom prosperitetu. Pokazali su da je respekt za individualna ljudska prava gotovo dvostruko važniji za generiranje potpore za demokraciju, nego su procjene o personalnim ekonomskim očekivanjima. Iz toga su izveli zaključak kako je u tranzicijskim zemljama demokratska legitimacija više ovisna o svijesti o ljudskim pravima i njihovoj zaštiti, nego o individualnim ekonomskim okolnostima i izgledima. U novim demokracijama građani će više vrednovati zaštitu ljudskih prava nego uspjehe u ekonomskom području, ali će tek postupno i u proporcionalno ostvarenom razvoju doći do obrnutih tendencija.

U našem istraživanju koristili smo na stanoviti način oba pristupa. Prvi pristup mjeri svijest ispitanika o ljudskim pravima, tj. njihovu osviještenost o značenju pojedinih ljudskih prava. Ovaj pristup istovremeno mjeri i potporu pojedinaca određenim pravima. U našem istraživanju ispitanike smo pitali, baš kao što su činili Gibson i Duch, misle li da bi navedene slobode i prava (navedeno je ukupno njih 14) trebalo “uvijek štiti” ili to “ovisi o situaciji”, a između ova dva odgovora nalazio se i odgovor “ne znam”. Uvođenjem odgovora “ne znam” omogućilo se ispitanicima odgovarajuće rješavanje moguće dileme između dvije krajnosti “uvijek štiti” i to “ovisi o situaciji”. Postoji i izvjesna sadržajna razlika između naših istraživanja. U našem istraživanju nema prava na azil, ali smo uveli neka dodatna prava – prava žena, pravo na socijalnu zaštitu starih i ugroženih, te slobodu medija. Dok su Gibson i Duch u svome upitniku imali pravo na kulturnu autonomiju, mi smo umjesto toga uveli prava nacionalnih manjina. Mislimo da je to u velikoj mjeri analogno pravo. Drugi pristup mjeri procjenu statusa ljudskih prava u nekoj zemlji. Ovaj drugi pristup neizravno mjeri i svijest pojedinaca o važnosti ljudskih prava općenito. U našem istraživanju imali smo jednu sličnu mjeru za procjenu statusa ljudskih prava u našoj zemlji. Umjesto pitanja o količini respekta za individualna ljudska prava u zemlji, mi smo pitali koliko je aktualna Vlada uspješna u razvoju ljudskih prava.

U svakom slučaju problem mjerenja ljudskih prava postoji. To još nije razrađeno pitanje, te na njemu valja raditi. Mogu se poboljšati “stare mjere”, ali i uvesti nove mogućnosti.

3. Empirijska analiza svijesti o ljudskim pravima

Analiza mjera o ljudskim pravima temeljit će se na komparaciji naših rezultata s rezultatima sličnih istraživanja u svijetu. Naše je istraživanje ograničeno na uzorak studentske populacije (oko 870 studenata Sveučilišta u Zagrebu i Splitu), a ispitivanje je provedeno 1998./99. Cilj nam je najprije prikazati strukturu ljudskih prava (tj. kako je svijest o pravima strukturirana), zatim komparativno prikazati razinu mjera o ljudskim pravima (distribuciju svijesti o ljudskim pravima), te konačno pokušati vidjeti koji faktori najbolje objašnjavaju razinu navedenih mjera o ljudskim pravima.

3. 1. Struktura svijesti o ljudskim pravima

Kako je rečeno, najprije ćemo prikazati unutrašnju strukturu svijesti o ljudskim pravima u hrvatskih studenata. Moglo bi se, naime, poći od hipoteze da je svijest o ljudskim pravima strukturirana jednodimenzionalno, tj. tako da oni koji podržavaju jedno pravo podržavaju u jednakoj mjeri (ili slično) svako drugo pravo. Tako bi se dobila jednodimenzionalna struktura svijesti o ljudskim pravima ili jednodimenzionalna potpora tim pravima. Međutim, može se poći od hipoteze da ta svijest nije jednodimenzionalno strukturirana. Može se, naime, pretpostaviti da ne postoji jednaka osviještenost o značenju svih ljudskih prava ili da iz nekih razloga pojedinci smatraju kako neka prava treba bezuvjetno štiti, a neka ovisno o situaciji. Možda je to i posve normalno ako imamo u vidu već obrazloženu koncepciju o načinu egzistencije ljudskih prava (kao legalnih prava, kao moralnih normi, kao obrazložene moralnosti, te kao minimalnih standarda dobrog života). Ako prava mogu postojati u vidu obrazložene moralnosti (smatramo da to odgovara Rawlsovoj koncepciji pravde), zašto bi onda sva prava morala biti bezuvjetno štice. Pretpostavljamo da se takve dileme javljaju i u svijesti običnih građana, te da to uvjetuje njihove odgovore u smislu “ne znam” ili to “ovisi o situaciji”. A to se nesumnjivo reflektira na to kako će se ta ukupna svijest na kraju pokazati. Da bi pokazali kako se svijest studenata o ljudskim pravima strukturira, proveli smo faktorsku analizu njihovih odgovora na 14 skala procjene različitih ljudskih prava.

Tablica 1: Faktorska struktura svijesti hrvatskih studenata o ljudskim pravima

Prava	Faktor 1	Faktor 2	Faktor 3
1. Sloboda govora		,64	
2. Sloboda udruživanja		,45	,55
3. Jednakost pred zakonom	,45		
4. Pravo na rad	,61		
5. Pravo vlasništva			,77
6. Pravo na privatnost			,54
7. Sloboda medija		,71	
8. Pravo na informiranost		,61	
9. Pravo na obrazovanje	,66		
10. Prava žena	,41	,47	
11. Prava nacionalnih manjina		,53	
12. Sloboda savjesti	,41		
13. Osobna sigurnost	,69		
14. Socijalna zaštita starih i ugroženih	,71		
Objašnjene varijance:	28%	10%	8%

Napomena: Navedeni su samo koeficijenti veći od ,40. Ukupno objašnjene varijance 46%.

Iz navedene tablice očito je kako stavovi studenata o zaštiti navedenih prava nisu jednodimenzionalni (tj. istoznačni). Faktorska analiza glavnih komponenti (rotirano rješenje) pokazuje da postoje tri relativno nezavisna faktorska stava potpore navedenim pravima. Prvim faktorom su naročito dobro zasićene (opterećene) varijable kao što su socijalna zaštita ugroženih, osobna sigurnost, pravo na rad i pravo na obrazovanje. Nema sumnje da upravo ova prava spadaju u kategoriju socijalnih prava. Zato se prvi faktor može gotovo jednoznačno definirati s naznakom “socijalna prava”. A to, pak, znači da oni studenti koji visoko vrednuju “socijalnu zaštitu starih i ugroženih” također visoko vrednuju “osobnu sigurnost”, “pravo na obrazovanje”, itd. Prema tome, postoji skup socijalnih prava koja bi studenti štitali visoko i istovremeno zajedno. Tako se na neki način potvrđuje relevantnost testa konzistencije o značenju i važnosti ljudskih prava. J. W. Nickel je predložio tri testa za utvrđivanje značenja i prioriteta prava, a to su testovi konzistencije, važnosti i efektivnih troškova⁹. Test konzistencije kaže da smanjivanje jednog prava utječe na smanjivanje drugih prava. Mi bismo mogli reći da ovaj test također govori kako podržavanje jednog prava utječe na podržavanje nekih drugih prava.

Drugi faktor obuhvaća prava koja nesumnjivo ulaze u skupinu civilnih sloboda (neki ova prava nazivaju građanskim pravima)¹⁰, a to su sloboda medija, sloboda informiranja ili pravo na informiranje i sloboda govora. Uz ova prava idu i prava nacionalnih manjina, prava žena i sloboda udruživanja. Ali ova prava nisu tako dobro saturirana navedenim faktorom kao prva tri navedena prava. Zanimljivo je da prava žena podjednako (relativno slabo, iako ne značajno) saturiraju (teže) na prvom i drugom faktoru. No, u svakom slučaju ovaj drugi faktor uputno je definirati kao faktor “civilnih sloboda”.

Treći faktor objašnjava najmanje zajedničke varijance, ali je statistički značajan, i obuhvaća prije svega pravo na vlasništvo, zatim slobodu udruživanja i pravo na privatnost. Ovaj faktor nema tako solidnu unutrašnju konzistenciju kao prva dva, jer je pravo na vlasništvo relativno dobro saturirano ovim faktorom, ali se u sklop (*patern*) ovoga faktora ne uklapaju tako dobro druge dvije varijable (sloboda udruživanja i pravo na privatnost). Unatoč tomu, ovaj faktor bi se mogao definirati u smislu “prirodnih prava” (iako ovaj termin nije više primjeren). Ovo je faktor koji obuhvaća prava iz različitih skupina prava – iz civilnih, političkih i ekonomskih prava. Zato bi se moglo reći da je ovdje riječ o jednom mješovitom faktoru. Pojedinci koji relativno visoko cijene potrebu zaštite prava na vlasništvo također tendiraju da cijene slobodu udruživanja i pravo na privatnost. Zanimljivo je da sloboda udruživanja ne kotira visoko ni na jednom od tri faktora – na prvom faktoru (faktoru “socijalnih prava”) ne kotira uopće značajno, na drugom faktoru ima određenu težinu, a na trećem teži najviše (ali ne jako značajno).

Prema tome, faktorska analiza je pokazala da se stavovi studenata o ljudskim pravima strukturiraju multidimenzionalno, a ne jednodimenzionalno. Na prvoj dimenziji su oni koji relativno visoko cijene zaštitu socijalnih prava, na drugoj oni koji visoko

⁹ Nickel, J. W., 1987., op. cit., str. 116.

¹⁰ Mislimo da je civilna prava bolje zvati tako nego građanskim pravima, jer bi moglo ispati da politička prava (pravo glasa, politička jednakost, itd.) nisu građanska prava.

vrednuju civilne slobode, a na trećoj oni koji naročito cijene neka “prirodna prava” (zapravo neka prava iz različitih skupina prava).

3. 2. Distribucija svijesti o ljudskim pravima

Sada ćemo pokazati distribuciju svijesti o ljudskim pravima za zemlje Europske unije, za Rusiju i za hrvatske studente. Naravno, ovdje ćemo pokazati rezultate koji se odnose na kategoriju odgovora da pojedina ljudska prava treba “uvijek štiti”, dok ćemo ostale kategorije odgovora (“to ovisi o situaciji” i “ne znam”) zanemariti.

Tablica 2: Svijest o ljudskim pravima za zemlje Europske unije (1988.), za Rusiju (europski dio, 1990.) i za hrvatske studente 1998./99.

Prava	Europska unija (sve zemlje)	Rusija	Hrvatska (studenti)
Sloboda govora	78,4	73,8	84,3
Sloboda udruživanja	64,9	45,4	60,6
Jednakost pred zakonom	90,0	96,0	93,9
Pravo na rad	91,9	95,1	95,1
Pravo na vlasništvo	82,0	93,3	86,2
Pravo na privatnost	94,1	85,0	91,4
Sloboda medija	–	–	81,6
Sloboda informiranja	85,1	–	88,3
Pravo na obrazovanje	95,5	96,9	96,8
Prava žena	–	–	90,8
Kulturna autonomija	82,0	–	–
Prava nacionalnih manjina	–	–	67,5
Sloboda savjesti	85,9	91,7	80,4
Osobna sigurnost	88,8	91,9	94,8
Pravo na azil	55,1	–	–
Socijalna zaštita starih i ugrož.	–	–	94,9
Prosječni broj podržanih prava*	9,7	–	10,17
Postotak koji podržava sva prava	25,7	–	33,4

Napomena: Ovdje su prikazani samo postotci odgovora da ljudska prava treba “uvijek štiti”: *radi lakše komparacije prosječnog broja podržanih prava (ona koja treba “uvijek štiti”) mi smo i za naš uzorak uzeli samo 12 prava (sve osim prava žena i socijalna zaštita ..., jer ova dva prava nisu bila navedena u europskim istraživanjima).

U Tablici 2. prikazani su samo prosjeci za 12 zemalja Europske unije, ali bi prikaz po pojedinim zemljama pokazao kako postoji značajna varijabilnost u svijesti o ljudskim pravima (tj. o spremnosti na njihovu bezuvjetnu zaštitu) među ovim zemljama.

Tako, na primjer, u ovim zemljama postoji visoka suglasnost za pravo na obrazovanje, pravo na privatnost, rad i jednakost pred zakonom, ali postoji i značajna nesuglasnost oko prava na azil i slobodu udruživanja. Zanimljivo je kako je prosječni broj zahtijevanih prava (da prava treba uvijek štiti ili respektirati) najveći u manje razvijenim i kasnije uključenim zemljama (Grčka, Španjolska, Portugal), dok je najmanji u razvijenijim zemljama Europske unije (Britanija, Danska, Francuska, Njemačka, Nizozemska)¹¹. Prema tome, može se zaključiti da postoji značajna varijabilnost među zemljama Europske unije u svijesti o ljudskim pravima, naročito o nekim pravima, te da postoji i značajna razlika u broju prava koja se navode kao ona koja treba uvijek štiti – u razvijenijim zemljama taj je broj manji. Vjerojatno je razlog tome što u tim zemljama postoji visok stupanj zaštićenosti tih prava (sloboda govora, udruživanja, itd.) pa se građani tako “opuste” u odnosu prema mišljenju o njihovoj zaštiti. Raspon u prosječnom broju podržanih prava na ljestvici od ukupno 12 takvih prava kreće se između 8,7 (V. Britanija) i 10,7 (Portugal), a raspon u postotku onih koji zahtijevaju svih 12 prava kreće se između 9,5% (Britanija) i 56,3% (Portugal). Hrvatski studenti zauzimaju poziciju u prosječnom broju zahtijevanih prava i postotku zaštite svih prava otprilike istu kao nacionalni uzorak građana u Luksemburgu (prosječni broj 10,5, te postotak koji zahtijeva sva prava 34,2%). Ako je, dakle, suditi prema ovim pokazateljima, onda nema sumnje da se ne razlikuju samo građani u svijesti o potrebi zaštite svih prava nego se u tome razlikuju i zemlje.

3. 3. Izvori svijesti o ljudskim pravima

Ovdje nas ponajprije zanimaju izvori (faktori, determinantne) svijesti o ljudskim pravima. Pokušat ćemo, koliko je to moguće, uskladiti istraživanje izvora svijesti o navedenim pravima u hrvatskih studenata s onima koje su u svojim istraživanjima kontrolirali Gibson i Duch. Oni su, naime, u svoj model svijesti o ljudskim pravima uključili nekoliko sociodemografskih i nekoliko političko-kulturalnih varijabli. Kontrolirali su sljedeće sociodemografske varijable: spol, dob, obrazovanje i socijalno-klasni identitet, a od kulturalnih i političko-kulturalnih varijabli proučavali su religioznost, ideološko (lijevo-desno) opredjeljenje, potporu za demokraciju i njezine vrijednosti, te liderstvo u javnom mišljenju.

Oni su pošli od pretpostavke da su ovo ključne varijable koje bi mogle dobro objasniti razlike ili sličnosti u svijesti o ljudskim pravima. Prvo su pretpostavili da bi oni koji jače podržavaju demokraciju kao oblik vladavine i njezine vrijednosti mogli biti svjesniji ljudskih prava. Smatrali su, naime, da je svijest o pravima samo ekstenzija “osnovnih predanosti demokratskim institucijama i vrijednostima”¹². Jednako tako su smatrali da će oni koji su više lijevo orijentirani biti spremniji zahtijevati više prava za sve. Smatrali su također da će obrazovaniji biti spremniji na potporu većem broju prava za sve ljude, jer su oni svjesniji humanih problema života, jednakosti svih ljudi, smisla života, itd. Pošli su i od hipoteze da će lideri mišljenja (oni koji su skloni utjecati na javno mišljenje drugih ljudi) biti skloniji ljudskim pravima nego ostali građani. Među-

¹¹ Gibson, J. L., Duch, M., 1993., op. cit., str. 246.

¹² Gibson, J. L., Duch, M., 1993., str. 246.

tim, smatrali su da će religiozni biti manje skloni podržati ljudska prava, jer ljudska prava spadaju u proces modernizacije društava i pojedinaca, a religiozna svijest spada u sferu tradicije. Važno je još istaknuti kako su oni pretpostavili faktore socijalne demografije (spol, dob, obrazovanje, klasni identitet) kao važne izvore varijabilnosti u svijesti o pravima, ali tako da će oni koji su socijalno, politički i ekonomski više marginalni u društvu steći ili naučiti “manje ekspanzivnu definiciju o pravima”¹³ na koja oni i svi drugi imaju stanovito pravo.

U našem istraživanju pokušali smo kontrolirati, koliko je bilo moguće, sličan skup sociodemografskih i kulturoloških varijabli. Naravno, mi nismo mogli kontrolirati dob i obrazovanje, jer se radi samo o studentima kao homogenom segmentu ukupne populacije. Nismo u cjelini imali iste indikatore o podržavanju demokracije, pa smo zbog toga ovu varijablu dopunili podacima o civilnim slobodama (podržavanje slobode govora, mišljenja i demonstriranja), o zadovoljstvu s načinom funkcioniranja demokracije u Hrvatskoj, te o lijevo-desnom materijalizmu i materijalističko-postmaterijalističkoj orijentaciji. Smatrali smo, naime, da sve ove dopunske varijable na određeni način definiraju potporu demokraciji ili njezinim vrijednostima. Naravno, kontrolirali smo spol, te obrazovni smjer (društveni ili prirodoslovno-tehnički) studenata. Pretpostavili smo da bi možda studenti društveno-humanističkih smjerova mogli biti više osjetljivi na ljudska prava i njihovu zaštitu od ostalih studenata. Za indikator SES-a uzeli smo školovanje oca. Lijevo-desno ideološko opredjeljenje mjerili smo na standardnoj skali od deset stupnjeva, a religiozno usmjerenje na skali o važnosti religije u osobnom životu (radi se o religiozno-sekularnoj orijentaciji).

Ovdje ćemo pokazati rezultate izvora svijesti o ljudskim pravima za hrvatske studente, ali radi izvjesne komparacije i rezultate istraživanja Gibsona i Ducha iz 1988. za samo tri karakteristične europske zemlje (ondašnju Z. Njemačku, Luksemburg i Portugal).

Gibson i Duch su na osnovi regresijskog modela izvora svijesti o pravima za 12 zemalja Europske unije zaključili da neke njihove hipoteze moraju biti odbačene. Oni su, naime, pokazali kako obrazovanje, spol, klasna samosvijest i liderstvo mišljenja nemaju najvažnijeg utjecaja na iskazivanje potpore ljudskim pravima. Religioznost također nije pokazala neku veću važnost osim u Portugalu i Nizozemskoj. Oni smatraju da je odsutnost utjecaja obrazovanja i klasne samosvijesti vrlo važno, jer to pokazuje da svijest o pravima prožima sve socijalne slojeve u društvu. Mišljenja su tako da učenje (odgajanje) o pravima najvjerojatnije reflektira “difuzno socijalno i kulturalno učenje prije nego formalno obrazovanje”¹⁴. Međutim, proces ukupne socijalizacije (formalne i neformalne) zahtijeva detaljnije istraživanje¹⁵.

Tablica 3: Izvori svijesti o pravima (regresijski koeficijenti: bete)

¹³ Gibson, J. L., Duch, M., 1993., str. 247.

¹⁴ Gibson, J. L., Duch, M., 1993., str. 249.

¹⁵ Vidjeti o tome opširnije projekat Torney-Purta, J., Schwille, J., Amadeo, J.-A., (ur.), *Civic Education Across Countries: Twenty-four National Case Studies from the IEA Civic Education Project*, IEA, 1999., str. 1-621.

Varijable	Hrvatska (studenti)	Z. Njemačka	Luksemburg	Portugal
Školovanje oca	,03			
(Socijalno klasni ident.)		,02	,09	,03
Dob	–	-,05	,16*	,01
Spol	,03	,04	-,07	-,01
Religioznost	,02	,06	-,08	-,19*
Ideologija (lijevo-desno)	-,09*	-,10*	-,02	-,16*
Podrška za demokraciju	,11*	,25*	,25*	,02
Zadovoljstvo s demokracijom	-,11*	–	–	–
Liderstvo mišljenja	–	,04	,08	,02
Lijevi-desni materijalizam	-,06	–	–	–
Materijalizam-postmaterijalizam	,17*	–	–	–
Civilne slobode	,18*	–	–	–
R (kvadrirano)	0,12	0,09	0,13	0,07

* $p < 0,05$, izvor za zemlje Europe J. Gibson i M. Duch, 1993., (str. 248)

Ono što je ovdje važno naglasiti jest to da su oni utvrdili kako su uglavnom dvije varijable odlučujuće za objašnjenje varijabilnosti u svijesti o pravima među ispitanim zemljama, a to su podržavanje demokracije i njezinih vrijednosti, te ideološko (lijevo-desno) opredjeljenje. Doduše, dob je imala stanoviti utjecaj u Francuskoj, Britaniji i Luksemburgu, a religioznost (tj. sekularnost) u Portugalu i Nizozemskoj, ali je potpora demokraciji i lijevom opredjeljenju imala značajnu ulogu u većini zemalja. Zaključili su kako oni koji ne prihvaćaju demokraciju kao superiorni (najbolji) oblik vladavine zahtijevaju manje prava za sebe, a to je tako u gotovo svakoj ispitanj zemlji. Jednako tako čine i oni koji sebe vide desno na ideološkoj ljestvici. Prema tome, lijevo opredjeljeni kao da zahtijevaju više prava za sebe, pa onda i za druge, nego oni koji su više desno (konzervativno) opredjeljeni građani. Tako izgleda da u Europi potpora za demokraciju ide zajedno s lijevim opredjeljenjem, a ovo zajedno s razvojem potpore ljudskim pravima. Prema tome, čini se da “prava i demokracija idu zajedno u glavama mnogih Europljana”¹⁶.

Naše istraživanje je također pokazalo da socijalna demografija (spol, SES, obrazovno usmjerenje) nema utjecaja na objašnjenje razlika u svijesti o pravima u hrvatskih studenata. To je u skladu s glavnim tendencijama u Europi. Gibson i Duch kažu kako su iznenađeni slabim utjecajem ovih varijabli. A to govori o tome da se svijest o pravima probija kroz hijerarhizirane socijalne strukture i da tako zahvaća sve socijalne slojeve u

¹⁶ J. L. Gibson, J. L., Duch, M., 1993., op. cit., str. 249.

društvu. Moglo bi se reći da se ona sve više univerzalizira i kolektivizira – kako o tome govori Nickel. Svijest o pravima tako postaje sve više horizontalna svijest, a sve manje vertikalna svijest u društvu. To će, prema svemu sudeći, pridonositi boljoj kulturološkoj integraciji unutar pojedinih zemalja, ali i u europskoj zajednici naroda i država također. Svijest o pravima postat će faktor razumijevanja i povezivanja među narodima.

Ono što je važno istaknuti jest činjenica da je i naše istraživanje pokazalo kako su upravo opredjeljenje hrvatskih studenata za demokraciju i njezi vrijednosti (a to se očituje kroz podršku demokraciji kao najboljem obliku vladavine, te kroz postmaterijalističko vrijednosno usmjerenje i potporu civilnim slobodama), kao i za lijevo usmjerenje (makar u nešto blažem obliku, a tako je i u Europi), ključne varijable za objašnjenje razine svijesti o ljudskim pravima (tj. svijesti da navedena prava treba uvijek poštivati i štititi u društvu). Slični rezultati su se pokazali i u “ruskom istraživanju” koje su proveli Gibson i Duch. Njihovo je, pak, istraživanje pokazalo kako sociodemografske varijable u Rusiji imaju malu ulogu, dok potpora demokraciji i lijevom opredjeljenju ima dosta značajnu ulogu.

4. Zaključak

Analiza je pokazala kako je posve opravdano svijest o ljudskim pravima tretirati kao dio demokratske političke kulture građana i zemalja. Pokazano je kako svijest o pravima povećava procese demokratizacije u svakoj zemlji, jer se tako povećavaju zahtjevi građana prema vlastima, zahtjevi koji znače poticanje mogućnosti za ostvarivanje “minimalnih” ili “većih” standarda kvalitetnog života. Svijest o pravima razvija odnos između građana i države: građani tako sve više postaju subjekti politike i kvalitete života, a država sve odgovornija za njihove zahtjeve i potrebe.

Ovi procesi odnosa između građana i države kroz razvoj svijesti o ljudskim pravima i potrebi njihove zaštite utječu na proces demokratizacije demokracije u svim zemljama – u starim i novim demokracijama. Svijest o pravima se razvijala kao borba za slobodu djelovanja bez ograničenja države, ali se postupno razvoj konstituirao kao zalaganje za nešto. Zalaganje za djelovanje bez ograničenja vlasti bilo je na tragu borbe za negativno ostvarenje slobode (slobode bez ograničenja), dok je zalaganje za nešto (na primjer, za obrazovanje, rad, zdravu okolinu, itd.) upravo na tragu borbe za pozitivno ostvarenje slobode – za samoostvarenje ljudskog bića u svim njegovim mogućnostima i potencijalima.

Moglo bi se, dakle, reći da se svijest o pravima razvijala kao pravo na slobodu od vanjskih (državnih i autoritativnih) ograničenja, te da se danas razvija kao svijest o pravima za nešto ili kao pravo na mogućnost kvalitetnog života i samoostvarenja vlastitog ljudskog potencijala. Ona se, dakle, razvijala kao pravo na slobodu i sve se više danas razvija kao pravo na mogućnost slobode.

Ovakav razvoj svijesti o ljudskim pravima ne samo da ide paralelno s razvojem demokracije nego je i u funkciji razvoja demokracije – demokratizacije demokracije. Razvoj svijesti o pravima potiče razvoj kvalitetnijih odnosa između građana i države, a to skupa vodi k pomicanju reprezentativne demokracije prema participativnoj, a ovo

prema konstituiranju civilnog društva. Civilno društvo nije dodatak demokraciji, a još manje njezin ukras, nego je njezina komplementarna sastavnica.

Istraživanja u svijetu su pokazala kako razvoj svijesti o pravima nije toliko ovisan o socijalnoj demografiji (klasnoj poziciji, spolu, obrazovanju, dobi) koliko o političkoj kulturi građana – o potpori demokraciji i njezinim vrijednostima, te o lijevom ideološko-političkom usmjerenju (nagibu ulijevo). To isto je potvrđeno u našem istraživanju svijesti o pravima hrvatskih studenata. Sve to implicira tezu da je podržavanje ljudskih prava i svijest o njihovoj zaštiti, bar na današnjem stupnju razvoja demokracije i njezine ekonomije, bitniji uvjet za demokratsku legitimaciju od samih ekonomskih učinaka vlasti i osobnih ekonomskih očekivanja. Međutim, kad se ljudi postupno naviknu na ostvarena prava, kad ona postanu dio načina života, kad postanu navika, tada će se vjerojatno odnosi promijeniti – tada će možda više misliti na ekonomsku ili neku drugu performansu sustava (to navedena istraživanja i potvrđuju). Ali put prema ljudskim pravima i njihovom ostvarenju nije jednostavan i lagodan. To je unatoč tomu put slobode, dostojanstva i samoostvarenja svakoga ljudskog bića. Zato se za njihovo ostvarenje valja boriti.

Vladimir Vujčić

HUMAN RIGHTS AWARENESS

Summary

The development of awareness of human rights is an important part of the process of the democratization of democracy: the development of citizens' participation, civil society, people's self-protection, self-development and self-fulfilment. The awareness of rights should be understood as an awareness of "the right to the possibility" of personal action, and not only as the right to "unbounded" activity. Human rights should be understood as being empowered to realize the freedom for something and not only the freedom from something. That is why the awareness of human rights is increasingly becoming part of people's civic and democratic political culture. The research has shown how the human rights awareness increases the democratization potential of any country and that the development of this awareness does not depend so much on social demography (class, gender, education, age) – though there are some inter-ethnic differences – as on the leftist political inclinations. This has been corroborated by our survey of Croatian university students. The research has also shown that the average number of respected rights is relatively high in many countries, but that there are significant differences regarding certain rights.